సంకల్పం

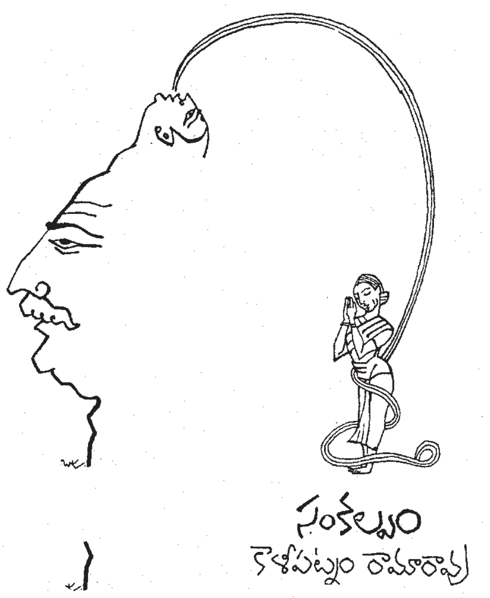

చైత్రమాసం ప్రవేశించింది.

డబ్భై ఎనిమిదేళ్ళ రామభద్రయ్య పోయేడు.

నలుగురు కొడుకులు, ముగ్గురు కూతుళ్ళు, వాళ్ళ సంతానాలూ, మనవలూ, మనవరాళ్ళూ, కోడళ్లూ, అల్లుళ్లూ, వియ్యాలవార్లూ, అతని తరపువారూ, ఆయన భార్య తరపువారూ – ఆ పన్నెండు రోజులూ ఒకటే కోలాహలం.

ఆవేళ పన్నెండు. సమారాధనయి చేతులు కడుక్కుంటూనే ఎటువారటు చెదిరిపోయారు.

వాళ్లది పల్లెటూరు. ఆ కుటుంబానికి తగుమాత్రం పొలాలూ, ఓ పెంకు టిల్లూ ఉన్నాయి. తక్కిన పిల్లలంతా వేరోచోట్ల ఉద్యోగాలు చేసుకుంటున్నా, కొడుకుల్లో మూడోవాడు ఆ ఆస్తినీ, తల్లిదండ్రుల్నీ కనిపెట్టుకుని అక్కడే ఉండిపోయేడు. అదిగో – ఆ కుటుంబం. పెద్దకొడుకూ, పెద్ద కోడలూ, పెద్ద కూతురూ, ఆమె భర్తా, తప్ప తక్కిన కుటుంబాలు కూడా వెళ్లిపోయేయి.

సాయంత్రం ఐదయ్యేక ఉన్నవాళ్లు నలుగురూ వీధి వరండాలో చేరేరు. పురోహితుడు సోమన్న సుభద్రమ్మని కూడా పిలిచేడు. ఆమె వచ్చి లోపలి గుమ్మంలోనే చతికిల పడింది. బొట్టు చెరిగిన ఆమె ముఖాన్ని పరికించడం, అదే మొదటిసారి, సోమన్నకి. క్షణకాలం గుండె చెదిరినా –

"పిన్నీ! ఇక్కడికీ కార్యక్రమం అంతా పూర్తయింది. ఇంక ఒక్కటే మిగిలింది – అస్థి నిమజ్జనం" అన్నాడు కర్తవ్యం ముందుంచుతూ.

ఆ నెల్లోనే అమావాస్యనాడు సూర్యగ్రహణం. అస్థికలు కలపడం ఆలోగానే జరిగిపోవాలి. ఎక్కడన్నది యింకా తేలలేదు.

బంధువులంతా దగ్గరున్న గోదావరితో సరిపెట్టేసు కోండన్నారు. ఖర్చులు కలిసొస్తాయనే కాదు – కాశీ మరీ దూరాభారం. కనీసం ఇద్దరు వెళ్ళాలి. వేసవిలో రైళ్ళు రద్దీ. ఉద్యోగులైన కొడుకులికి శలవు సమస్య. ఊళ్లో కొడుక్కి వ్యవసాయప్పనులు. సోమన్న తోడుకైనా, అవి పెళ్లిళ్ల రోజులు.

అయితే – రామభద్రయ్యకి ఓ కోరికుండేది. గంగా స్నానం, జీవితకాలంలో వెళ్లలేకపోయేడు. ఈ రూపాన్నే అయినా కోరిక తీర్చలేకపోతే అది కడదాకా మెరగా ఉండి పోతుంది. అందుకని కాశీయే వెళ్లాలన్నది మరో అభిప్రాయం.

ఈ రెండింటిని వాళ్ళ ముందుంచి ఆ మిగిలిన కార్యం ఎక్కడో తేల్చండ న్నాడు సోమన్న.

అప్పుడెప్పుడో యాభయ్యోపడిలో, భర్త కాశీ ప్రయాణం తలపెట్టడం దగ్గర్నుంచి గుర్తొచ్చింది సుభద్రమ్మకి. ఎవరో కాశీ వెళ్లి వచ్చేరు. మరి కొన్నాళ్లకింకెవరో వెళ్తున్నారు. సతీసమేతంగా రామభద్రయ్య కూడా వెళ్లాలను కున్నాడు. మర్నాడు ప్రయాణమనగా ముసలమ్మకి పక్షవాతమొచ్చింది. కాలూ చెయ్యీ పడిపోయేయి. రెండేళ్లు అన్నీ మంచంమీదే. ఆవిధంగా తొలిసారి ప్రయాణం తప్పిపోయింది.

ఆ తర్వాత ఆమె పోయింది. ఆవిడ అస్థికలు కలిపే నెపంతో రెండోసారి ప్రయాణమయ్యారు. అక్కడెక్కడో యుద్ధంట. ఏ క్షణాన ఎక్కడెక్కడికి ముంచు కొస్తుందో తెలీదన్నారు. దాంతో అస్థికలు గోదావర్లో కలిపేసేడు.

మూడోసారి – యాత్రాస్పెషల్లో రెండు టికెట్లు తీసేడు పెద్దకొడుకు. ఊళ్లో అందరికీ చెప్పి పట్నం వచ్చేశారు. ఆఖరిక్షణంలో, యాత్రకి రైల్వే వాళ్లిచ్చిన బోగీ ఓటిదని తెలిసిందట. దాన్ని మరమ్మతు చెయ్యాలన్నా, కొత్తది కేటాయించాలన్నా యింకో రెండు రోజులన్నారు. ఇదిగో, అదిగో అని వారం గడిచినా యాత్ర వాయిదాల్లోనే ఉంది. విసిగిపోయిన రామభద్రయ్య–

"ఛస్! నాకీ యాత్ర ప్రాప్తం లేదు. సొమ్ము వాపసు తీసుకో" అంటూ కొడుకు ఎన్నివిధాల నచ్చజెప్పబోయినా వినిపించుకోకుండా వెనక్కి వచ్చేసేడు.

ప్రాప్తం లేదంటూ వచ్చేసేదుగాని ఆ యాత్ర ప్రాప్తం కానందుకు అతడు పడ్డ బాధ యింతా అంతా కాదు.

"ఒకసారి తప్పొచ్చు. రెండుసార్లు తప్పొచ్చు. ముమ్మారు ప్రయత్నిస్తే ముమ్మారు తప్పాలా?" అనేవాడు సుభద్రమ్మతో.

"ఒక పనిచెయ్యండి. నాతో పెట్టుకోకుండా మీరూ పెద్దకొడుకూ వెళ్ళిరండి." అనేది సుభద్రమ్మ.

అతనికి మనసులో ఏముండేదో జవాబిచ్చేవాడు కాదు.

ఈలోగా కాలం గడుస్తూ వచ్చింది. ఓ దశకొచ్చేక, 'కాలూ చెయ్యీ వం గేయి. యిప్పుడేం కాశీ" అనేవాడు. చివరికాయన కోరిక తీరలేదు. కాశీకి బదులు కైలాసం వెళ్లిపోయేడు.

"చెప్పు పిన్నీ! ఈ పన్నెండు రోజుల కార్యక్రమంలోనూ దేనినీ నీదాకా రానివ్వలేదు నీ కొడుకులు. ఈ ఒక్క విషయం మాత్రం నువ్వే తేల్చాలట. అస్థి నిమజ్జనం కాశీలోనా? రాజమండ్రిలోనా?" అన్నాడు సోమన్న.

'అదేమిటీ? తను తేల్చడమేమిటి! తనేం చెప్పాలని ఆశిస్తున్నారు పిల్లలు! వాళ్ల మధ్య అభిప్రాయ భేదాలొచ్చాయా? రాకపోతే తనకు తెలిసిందేది తెలీదు వాళ్ళకి? ఆయనగారిది ఆదినుండీ కడదాకా కష్టజీవి బతుకే కదా!

'పన్నెండేళ్ల వయసులో తండ్రి పోయాడు. తల్లీ, తనే మిగిలేరు. ఆ యిం టికి పెద్ద దిక్కుగా తల్లి పినతండ్రి వచ్చేడు. నమ్మక ద్రోహి. మైనరు తరపు గార్డియన్‌గా వ్యవహరిస్తూ దొరికిన కాడికి మనవడి భూముల మీద అప్పులు చేసేసేడు. అందులో కొన్ని వాటిని దున్నేరైతుల దగ్గర చేసేడు. మనవడికి పద్దెనిమిదేళ్ళు నిండకముందే తాతపోయేడు.

'మైనారిటీ తీరగానే కోర్టులూ, లావాదేవీలూ. మరి కొన్నాళ్లు భూములు స్వాధీనం చేసుకోవడానికి అప్పిచ్చిన రైతులతో రగడ, రాజీలు. ఆ తరువాత స్వాధీనమైన భూమిని తానే దున్నవలసి రావడం. వ్యవసాయం వంట బట్టేసరికి మగపిల్లలు చదువులకీ – పెద్ద చదువులకీ, ఆడపిల్లలు పరికిణీ ఓణీలకీ ఎదగసాగేరు. మగపిల్లల్ని పట్నంలో పెట్టి చదివిస్తుండగానే ఆడపిల్లల పెళ్లిళ్లు ఆరంభం. వెండీ, బంగారాల అమ్మకాలు. భూముల తాకట్లు. కలిసొచ్చే చోట అమ్మకాలు. అల్లుళ్లూ, ఆడపిల్లలూ, పండగలకీ, పురుళ్లకీ, రాక పోకా ఐదారేళ్లు మహా కటకట పడ్డారు.

'చివరికి పెద్ద కొడుక్కి తను చదువుకున్న పట్నంలోనే ఉద్యోగమయ్యింది. దాంతో ఊపిరాడింది. క్రమంగా సంసారం నిలదొక్కుకుంది. డిగ్రీ తీసుకున్న రెండో కొడుక్కి దూరదేశంలోనైనా మంచి ఉద్యోగం దొరికింది. పరీక్ష తప్పిన మూడో కొడుకూ, తనూ ఊళ్లో భూములు నిలబెట్టుకుంటే పెద్ద పిల్లలిద్దరూ మిగిలిన ఆడపిల్ల పెళ్లికీ, ఆఖరివాడి పెద్ద చదువులకీ ఆదుకున్నారు.

'ఇంత జీవన పోరాటంలోనూ ఆయన బయటవారితో ఎలా మసిల్నా, పిల్లలతో ఒక్కనాడు ఘర్షణ పడటంగాని, ఏ ఒక్కరి ముందూ నోరు జారటం గాని, ఎరగడు. మరీ పట్టరాని కోపమొచ్చినా, బాధ కలిగినా తనముందు బయటపడేవాడు. అలాగే చిన్న పిల్లలకీ, చిన్నప్పుడు ఏర్పడ్డ భయంకన్న, పెద్దయ్యాక, ఆయనపట్ల ఏర్పరచుకొన్న గౌరవాభిమానాలే ఎక్కువ.

'అలాంటి ఆ తండ్రికి సంబంధించిన విషయంలో ఇది చెయ్యండని తను చెప్పిరావాలా!'

ఇలా ఆలోచించి ఆమె అంది.

"నన్నడిగితే నేనేం చెప్తాన్నాయనా! మంచీ చెడ్డా తెలిసినవాళ్లు – వాళ్లు. సాధక బాధకాలు మోయవలసిన వాళ్లు వాళ్లు. ఇంతకాలం, నా చేతే కాదు వాళ్ల తండ్రిచేత కూడా ఏదీ చెప్పించుకోకుండానే, అన్నీ చేస్తూ వచ్చేరు. ఇప్పుడూ అలాగే జరిగిపోవాలి."

సుభద్రమ్మ మాటలు విని, 'నేను చెప్పేనా?' అన్నట్టు నవ్వుతూ అందరి వంకా చూసేడు సోమన్న. అయితే వాళ్లా నవ్వుని పట్టించుకోలేదు.

"జరిగిపోతుందమ్మా! లోగడ నువ్వేమాటన్నావుట. జ్ఞాపకముందా?" అడిగింది పెద్దకూతురు.

అది ఏమాటో తెలియలేదు సుభద్రమ్మకి. జ్ఞాపకం తెచ్చుకోవడానికి సూచనలేదు.

మూడోసారి కాశీ ప్రయాణం తప్పేక మరి కొన్నాళ్ళకి సుదర్శనానికి మరో అవకాశం చిక్కిందట.

అతని భార్యా శకుంతల తరపు చుట్టం రైల్వేలో పనిచేస్తున్న తను, తనకు సన్నిహిత మిత్రుడయ్యేడు. అతను సకుటుంబంగా కాశీవెళ్తూ సుదర్శనాన్ని కూడా బయల్దేరమన్నాడు. తనకు కుదరదంటూ సుదర్శనం తల్లిదండ్రుల గురించి చెప్పేడు. 'వెళ్లి తీసుకురా, మా అమ్మా నాన్నల్లా చూసుకుంటాను' అన్నాడామిత్రుడు.

మర్నాడే సుదర్శనం తండ్రి దగ్గరికి బయల్దేరేడు. ముందుగా తల్లితో యీ విషయం ప్రస్తావిస్తే అప్పుడామె అంది –

"చూడు నాయనా! భగవంతుడు నీకైనా, అన్నీ యివ్వడు. ఆయనకి యివ్వడం యిష్టం లేనిదాన్ని. మళ్లీ అడిగితే, యిప్పటికి మూడుసార్లు మా చేతులు నెట్టేసేడు. ఆ సూచన గ్రహించక, మొండిగా మరో ప్రయత్నం చేసే మనుకో, ఏమో మరే దుర్ఘటన జరుగుతుందో! అంచేత ఆ విషయం మరిచిపో, నాన్నగారితో అయితే యీ ప్రస్తావనే తేకు".

ఇదంతా జ్ఞాపకం చేసి, "నువ్వప్పుడలా అన్నావు" అంది పెద్దకూతురు.

సుభద్రమ్మలా అన్నమాట నిజమే. అందుగురించి ఆ తర్వాత చాలా బాధపడిందీ నిజమే.

రామభద్రయ్య తన కాశీ యాత్ర గురించి ఆ సరికి మరిచిపోయాడనుకుంది సుభద్రమ్మ. ఇది జరిగిన కొద్ది రోజులకే కాశీ ప్రస్తావన తెచ్చి వెళ్లలేక పోయినందుకు అతను చింతిస్తుంటే ఆమె ఆశ్చర్యపడింది. 'అయ్యో దొరికిన అవకాశం పోగొట్టేనే', అని బాధ పడింది. 'మళ్లా వెనకట్లానే మరేదో ఆటంక మొస్తే అతను మరింత కృంగిపోవచ్చు కదా!' అని తన్ను తాను సమర్థించుకుంది.

మూడోసారి కాశీయాత్ర తప్పినప్పుడు నలుగురూ నాలుగు రకాల అనుకున్నారు. కాశీయాత్ర తలపెట్టిన వారందరికీ సమకూడదట. పూర్వజన్మలో ఎంతో సుకృతం చేసుకుంటేగాని లభించదట. ఇలాంటి మాటలు మొదట్లో పట్టించుకోపోయినా తరవాత తరవాత నిజమేనేమో అంటూ బాధపడేవాడు.

అందుకనే ఆమె అలా ఆలోచించింది. అప్పుడామాట అన్నది నిజమే అని ఇప్పుడు ఒప్పుకుంది.

"అదిగో ఆ మాట పట్టుకునే ఇప్పుడు నిన్నిలా అడగడం. నిజానికి మాకందరికీ నాన్నగారి అస్థికలు కాశీ గంగలోనే కలపాలని ఉంది. కానీ నువ్వు కాదంటావేమో అని నీ పెద్ద కొడుకు అనుమానం."

కాదని తను ఎలా అంటుంది? ఇదివరకే తన పిచ్చిభయం వల్ల ఎంతో కొంత పాపం మూటకట్టుకుంది. ఇప్పుడు మరి కొంతా? అందుకని 'సరే' అంది సుభద్రమ్మ.

"అయితే ఒక్క షరతు. నువ్వుకూడా అన్నయ్యతో వెళ్తేనే కాశీ ప్రయాణం. లేకపోతే లేదు."

సుభద్రమ్మ బిత్తర పోయింది.

"ఇప్పుడు నేనెందుకూ?" అంది తత్తరపాటుతో.

"ఎందుకా? ఓసారి జరిగిన పొరపాటు రెండోసారి కూడా జరక్కూడదని"

సుభద్రమ్మకి బోధ పడలేదు.

"నాన్నగారు బతికుండగా కాశీ వెళ్లలేకపోయారు. చివరికి అస్థికలు వెళు తున్నాయి. తలపెట్టిన కాశీయాత్ర నీతోనన్నా జరిపించాలన్నది అన్నయ్య కోరిక. నిన్ను వెంటబెట్టుకు వెళ్లడం వాడికో బరువు కాదు. ఆడతోడు కోసం పెద్ద వదిన కూడా నీతో వస్తుంది."

'పిల్లలు తన పట్ల అపేక్షతోనే యీ నిర్ణయం చేసేరు. కాని ఇదేం నిర్ణయం! తల చెడి భర్త అస్థికలతో సరిగంగ స్నానాలా?'

సుభద్రమ్మకీ ప్రయాణం అసంబద్ధంగా తోచింది. ఇందు గురించిన ఊహే బాధాకరంగా ఉంది. అందుకని –

"నాకిప్పుడు వెనకట్లా ఓపికలేదమ్మా! మనసూ బాగాలేదు" అంది మనవి చెపుతున్నట్టు.

"అందుకే మీరిప్పుడు వెళ్లితీరాలి. పుణ్యక్షేత్రానికి వెళ్లొస్తే మనసు కుదుట పడుతుంది" అన్నాడు అల్లుడు.

అల్లుడు ఒక్క వాక్యంలో చెప్పిన అంశాన్నే పది వాక్యాల్లో, వంద మాటల్లో సోమన్న ఉపన్యసించాడు. అక్కడున్న కోడళ్లూ తలకోమాటా అన్నారు. కూతురైతే ఒకటే మాట – 'నువ్వెళ్లకపోతే అస్థికలూ వెళ్లవు. మాకు గంగైనా గోదావరైనా ఒకటే' – అంటుంది.

సుభద్రమ్మకి తప్పలేదు. కాశీ ప్రయాణానికి ఒప్పుకుంది. మనసు మాత్రం మొరాయిస్తూనే ఉంది.

★ ★ ★

పున్నమి వెళ్లిన విదియనాడు వాళ్ల ప్రయాణం. ఈలోగా సుదర్శనం శకుంతలా ఊరెళ్లి, సంసారాన్ని పిల్లల కప్పగించి, చేసుకోవలసే ఏర్పాట్లు చేసుకుని తల్లి దగ్గరికొచ్చేరు.

ఓ రాత్రీ, ఓ పగలూ, మరో రాత్రీ – రైళ్లలోనూ, మధ్య కలకత్తా ఫ్లాట్‌ఫాం మీదా గడిపి మూడోనాటి ఉదయంకి మొగల్‌సరాయ్ చేరుకున్నారు. మరే ముందీ! కాశీ వచ్చేసేమన్నారు.

సుభద్రమ్మకి కాశీ ప్రయాణం చేసినట్టు లేదు. ఏదో ఎడతెగని రైలు ప్రయాణం చేసినట్టుంది.

ఎండాకాలపు రైళ్లు. రద్దీ చెప్పనలవి లేదు. ఏవో స్టేషన్లు – చిన్నవీ, పెద్దవీ, మహాపెద్దవీ, రకరకాల భాషలు – ఎరిగినవీ, ఎరగనవి. నదులు, కొండలు, గుట్టలు, దట్టంగా చెట్లూ, చేమలూ, పంట పొలాలూ ముందు చూసినలాటివీ, ఎన్నడూ చూడనివీ. అంతే! కాశీ వచ్చేసిందట.

కొడుకు కాదుగాని కోడలు ఆ ప్రయాణం పొడుగునా మహా సంబరపడి పోయింది.

మొగల్‌సరాయ్ స్టేషన్లో కాశీ పురోహితుల ఏజెంట్లట. తక్కిన యాత్రి కులతోపాటు సుదర్శనాన్నీ చుట్టుముట్టేరు. ఎంత విదిలించుకుందామన్నా వదలరు. రైలు కదుల్తావుంటే ఇంకో ఏజెంట్ వచ్చేడు. అతడి కోసమే సుదర్శ నం ఎదురు చూస్తున్నాడట. ఆ అబ్బాయే చల్లా శాస్తుల్ల ఏజెంటట.

ఈ మధ్యనే కాశీ వెళ్లొచ్చిన ఆఫీసు స్నేహితుడొకడు యీ చల్లా శాస్తుల్ల చిరునామాకి కార్డు రాయించేడు. అక్కడ తప్ప

మరెక్కడా దిగొద్దనీ మరీ మరీ చెప్పేడు. ఆయనా డబ్బులు తీసుకుంటాడు. కాని పారిమార్థిక చింత చావనివాడు అన్నాడట ఆ స్నేహితుడు.

ఆ శాస్త్రిగారి శిష్యుడు కలిసేక సుదర్శనానికి దిగుళ్లన్నీ తీరిపోయేయి. వారణాసిలో వాళ్లదికాక మరో రెండు కుటుంబాలు దిగేయి. సామాన్లవీ మరిచిపోకుండా దింపించడం దగ్గర్నుండీ టాంగాలు మాట్లాడి ఆశ్రమానికి చేర్చేదాకా అన్ని జాగ్రత్తలూ ఆ అబ్బాయే తీసుకున్నాడు.

టాంగా మీద కాశీ వీధుల్లోంచి వెళ్తూవుంటే వేరే ఏదోగా లేదు. దాదాపు సుదర్శనం ఉండే పట్నంలాగే ఉంది కాశీ కూడా. కాకపోతే కొందరి ఆడవాళ్ల దుస్తులూ, మగవాళ్ల దుస్తులూ వేరుగా వున్నాయి. కొందరు మరీ తెల్లగానూ, మరికొందరు మరీ నల్లగానూ ఉన్నారు. మనుషులందరూ మాత్రం పుష్టిగా ఉన్నారు. మాట మాత్రం వేరు.

అలానే –

ఆశ్రమం అంటే ఏమో అనుకున్నారు వాళ్లు. గంగ ఒడ్డున ఉండే చిన్న చిన్న గల్లీల్లో ఓ గల్లీ. అందులో ఓ పాతకాలపు నాలుగిళ్ల మండువా. కూలిపోకుండా ఎప్పటికప్పుడు మరమ్మత్తులు చేయిస్తూ నిలుపుకొస్తున్నారు. అలనాడువాడే గదులూ, వంటిళ్లుగా కట్టినట్టుంది.

ఇచ్చిన గది తుడిచి తెచ్చుకున్న పెట్టే బేడా సర్దుతా ఉంటే చల్లా శాస్త్రిగారు వచ్చేరు.

ఆయనది డెబ్బైయేళ్ల వయసు. పచ్చగా జాంపండు రంగు. నుదుట గంగ మట్టి బొట్టుతో పురోహిత వేషం.

వస్తూనే ఆయన సుభద్రమ్మని పలకరించేడు.

''అమ్మా! ప్రయాణం సుఖంగా జరిగిందా? ఎన్నాళ్ళయిందమ్మా ఆయన పోయి? వీరు పెద్దబ్బాయా? ఆమె? తమకు సంతానమెందరు?....'' అంటూ ఆ కుటుంబం గురించి తెలుసుకో దగ్గదంతా తెలుసుకున్నాడు.

ఆ తర్వాత కాశీ క్షేత్రం గురించి చేయదలచిన హెచ్చరికలు చేసేడు.

''కాశీ మహా పుణ్యక్షేత్రమని ఎక్కడెక్కడి జనమో వస్తారిక్కడికి. అయితే యిక్కడ జరుగుతున్నవి మహాపాతకాలు దేశంలో యింకెక్కడా జరగవు...'' అంటూ దొంగలూ, హంతకులూ, గుండాలు, పండాలు చేతుల్లో యీనాటి యాత్రికులు పడుతున్న అగచాట్ల గురించి హెచ్చరికగా చెప్పేడు. తమ ఆశ్ర మానికి వచ్చినవారు మాత్రం తానిచ్చే రక్షణలో యే యిబ్బందీ పడకండా చక్కగా యాత్ర చేసుకుని క్షేమంగా తిరిగి వెళ్ళొచ్చున్నారు.

ఆ తర్వాత సుదర్శనం వంక తిరిగి –

“మీరు వెళ్లి మా ఆఫీసులో మీ కార్యక్రమాలేవేవో, ఎప్పుడెప్పుడు చేయ దలచుకున్నారో, ఊళ్లో ఏమేమి చూడదలచుకున్నారో, తిరుగు ప్రయాణం ఎప్పుడో, ఎక్కడికో – ఆ వివరాలన్నీ గుమస్తాకి చెప్పి రాయించుకోండి. అన్నింటికీ డబ్బు తీసుకుంటాం. కానీ చేయవలసే సదుపాయాలన్నీ చేస్తాం. మీ టికెట్లు మేం కొనిపెడతాం. ప్రతిరోజూ ఉదయాన్నే మా మనిషి వచ్చి రేపు కార్యక్రమమేమిటో, ఎన్ని గంటలకు మీరు సిద్ధంగా ఉండాలో చెపుతాడు. దగ్గరుండి తీసుకువెళ్తారు. గుళ్లూ, గోపురాలతోపాటు చూడదగ్గవన్నీ చూపు తారు. బజార్ల వెంబడి తిప్పుతారు. వాళ్లు నమ్మకస్తులు. ఏది కావాలన్నా వాళ్ల చేత చెప్పి చేయించుకోండి. తొందరపడి మీకు మీరుగా అటూ యిటూ పోయి యిబ్బందులపాలైతే నా జవాబుదారీ ఉండదు” అంటూ అవాల్టికి వాళ్లని విశ్రాంతి తీసుకోమన్నాడు.

పెందరాడే భోజనాలు చేసి పడుకుంటే సాయంత్రం దాకా ఎవరికీ తెలివి రాలేదు. సుభద్రమ్మ లేచేసరికి యాత్రికులంతా హడావిడిగా ఉన్నారు. ముందుగా లేచిన శకుంతలా, సుదర్శనం కూడా ఎక్కడికో వెళ్లే వాళ్లలా తయారవుతున్నారు.

అత్తగారు లేచి కూచోడం చూసి ''మీరు వేగం తయారవ్వండి. ఇప్పుడు గంగకి సంధ్యా హారతులిస్తారట. అదేమిటో అంత గొప్పగా చెప్పుకుంటు న్నారు.'' అంది శకుంతల.

సుభద్రమ్మకి ఎక్కడికీ వెళ్లాలని లేదు.

“మీరు వెళ్లండి. నాకేమిటో ఒంట్లో అదోలా ఉంది” అంది గోడకు చారబడుతుతూ.

‘జ్వరం గాని తగిలిందేమో చూడ’మన్నాడు సుదర్శనం. శకుంతల ఆమె ఒంటిమీద చేయేసి చూసింది.

“జ్వరం కాదు. బడలికే” అంటూ మరి కాస్త సేపు పడుకోమంది.

ఇంకో అరగంటకు ఆశ్రమమంతా దాదాపు కాళీ అయ్యింది. సుభద్రమ్మ నడుం వాల్చిందిగాని మళ్లా నిద్రపోలేదు. ఆ కొత్తచోట ఒంటరి తనంలో ఏవేవో పాత జ్ఞాపకాలవి! ఏనాటి జ్ఞాపకాలివి? ఎన్నాళ్ల జ్ఞాపకాలవి! ‘తను ఎక్కడ పుట్టింది? ఎక్కడెక్కడ మసలింది? ఈ నాటికిక్కడ ఎంతదూరం వచ్చింది? తిరిగి తను వెనక్కి వెళ్తుందా? రేపెవరు చెప్పగలరు? అఱులు చాచినంతకాలం అందని కాశీయాత్ర వద్దు మొఱ్రో అన్నప్పుడు మెడ చుట్టుకోడ మేమిటి? తను ఆశించిన యాత్రేమిటి, తనకు దొరికిందేమిటి?’ అంటూ ఆలోచనలో పడ్డది.

ఆమెకిప్పుడు దాదాపు డెబ్బై ఐదేళ్ల వయసు గుర్తుంది. ఆరుగురు తోబుట్టువుల్లో ఆమె ఐదోది. ఇప్పుడంతా పోయేరు.

ఆమె పుట్టింటివారు పేదలు. పేదరికం అప్పట్లో పెళ్లికి ఆటంకం కాదు. పుట్టింటితో పోలిస్తే కలిగినింట పడింది. పన్నెండోయేట పెళ్ళైతే పధ్నాలుగోయేట కాపురాని కొచ్చింది. ఇంట్లో అత్తగారూ, తనూ, ఆయనే. చిన్నతనంలో ఆయన పగలెప్పుడూ యింటిపట్టున ఉండేవాడు కాదు. గుమ్మంలో అడుగు పెట్టిందగ్గర్నుంచీ ధూమ్ దామ్‌లే. ఆయన బాగా ఎత్తరి. అతని పక్క తను పిగిలి పిట్టలా ఉండేది. గట్టిగా కేకలేస్తే తనకి కాళ్లూ, చేతులూ వణికేవి. తడబాట్లో గుమ్మాలు తన్నుకు పడిపోయేది. 'పిల్లనలా హడలగొడతావే' మని అత్తగారు ఆయన్ని కోప్పడేది. పదిమంది పిల్లల్ని కనకపోయినా అలా కన్న ఏ తల్లీ ఆమెకు సాటికాదు. తను కాపరానికొచ్చిన ఏడాదికే నెల తప్పినప్పుడు ఆమె ఎంత మురిసి పోయిందో! తొలిచూలు మగబిడ్డనందుకు ఆర్నెల్లు మంచం దిగనివ్వలేదు. అలా చనువిచ్చారని తనెన్నడూ హద్దులు మీరలేదు. ఆవిడగారి పెద్దరికంలో సంసారం దిద్దుకుంటూ భర్తతోపాటు అందరి గౌరవం పొందింది. ఆరోజుల్లో వాళ్లది కలతెరగని సంసారం. కలిమిలేములవల్ల సుఖ దుఃఖాలనుభవించారే గాని కలతలవల్ల ఎన్నడూ కష్టపడలేదు. కొత్తతరం కోడళ్లొచ్చాక ఎంచేతో ఆ యింట్లో వెనకటి ఆనందం కరువయ్యింది. ఆమె మనసు ఆమె కోడళ్ల చుట్టూ తిరుగుతోంది. వాళ్లూ, వాళ్ల మాటలూ, వాళ్ల ప్రవర్తనా అంతా అదో రకం.

సుభద్రమ్మకి నలుగురు కోడళ్లొచారన్నమాటేగాని, ఒక్క కోడలూ ఆమె తన అత్తగార్ని సుఖపెట్టినట్టు తన్ను సుఖపెట్టలేదన్నది ఆమె వ్యధ. ఆమెకు అత్తపట్ల ఉండిన భయభక్తుల్లో వెయ్యోవంతు ఆమె కోడళ్లకు లేదన్నది ఆమె దుగ్ధ. ఆమే, ఆమె అత్తగారూ మనసిచ్చి పుచ్చుకున్నట్లు ఒక్క కోడలూ ఆమెకు సన్నిహితం కాకపోవడం ఆమె దురదృష్టకరమనుకుంటుంది.

ఆదిలో ఆమెకి యీ అసంతృప్తి అనేది ఉండేదికాదు. ఎప్పుడైతే రామ భద్రయ్య ఓ ప్రమాదానికి గురై ఆర్నెల్లు మంచమెక్కాడో అప్పుడు పొట మరి చింది. ఆ తర్వాత ఇంటి పరిస్థితి మారిపోవడంతో వృద్ధి పొందింది. తనకూ వయసు మీదపడి జవసత్వాలు సన్నగిల్లడంతో శాఖోపశాఖలుగా విస్తరించి ఆ అసంతృప్తి మనసల్లా చీకటి చేస్తోంది.

పదిహేనేళ్ళ క్రితం ఓనాడు పొలం నుండి వస్తూవుంటే, వెనక నుండీ పరుగెత్తుకొస్తున్న ఓ పొగరుమోతు ఎద్దు, రామభద్రయ్యను రెండు కొమ్ముల్తో ఎత్తి కుదిపేసింది. చచ్చేపోయాడనుకున్నారు. తుంటె ఎముక విరిగింది. సుదర్శనం వచ్చి తండ్రినీ, తల్లినీ పట్నం తీసుకుపోయేడు. తిరిగి వచ్చేసరికి ఆర్నెల్లు పట్టింది. మూడు నెల్లు పెద్దాసుపత్రిలో మంచం మీద. మరో మూడు నెల్లు ఆసుపత్రికి వెళ్లివస్తూ పెద్దకొడుకు ఇంట్లో మంచం మీద. ఊరికి తిరిగొచ్చాక కూడా కొన్నాళ్లు మంచం మీదే.

దాంతో సహజంగానే ఆ యింటి పరిస్థితి మారిపోయింది. అప్పట్లో ఆయన చేయిజారిన బయట పెత్తనం మళ్లా ఆయన చేతికి రాలేదు. అప్పటికి ఎదిగివచ్చిన అక్కడి కొడుకు, వ్యవసాయపు పనుల నుండి ఇచ్చి పుచ్చుకొనే లావాదేవీలు దాకా. అన్నీ తానే చూస్తున్నాడు. బురదా బాడీలో నడక ప్రమాదమని పొలంకి రానిచ్చేవాడు కాదు. రామభద్రయ్య మొరాయించబోతే సుభద్రమ్మా అడ్డుకునేది. ఆ తరువాత అలవాటు తప్పడంవల్లో, అలక పెట్టకోవ డంవల్లో అతడు వెళ్లేవాడు కాదు. అప్పట్లో కొడుకు తండ్రి చెప్పేకే ఏ పనన్నా చేసేవాడు. కొన్నాళ్లు పోయేక ఏ వ్యవహారం గురించైనా అడిగినప్పుడు జవాబిచ్చేవాడు. మరికొన్నాళ్లు పోయేక దేని గురించన్నా ఒకటికి రెండుసార్లు అడిగితేగాని జవాబొచ్చేది కాదు. ఆ తర్వాత్తర్వాత అలా అడిగినప్పుడు ఎదటో, వెనకో విసుక్కునేవాడు. మరి రామభద్రయ్య ఏమనుకున్నాడో ఆ తర్వాత రోజుల్లో దేని గురించీ అడిగేవాడు కాదు.

ఇదంతా సుభద్రమ్మ గమనిస్తూనే ఉండేది. లోపల ఎంతగా ఉడికి పోతూ వున్నా ఎవ్వరిముందూ బయటపడేది కాదు.

ఈ మార్పులన్నీ పది పన్నెండేళ్లల్లో వచ్చిన మార్పులు. ఆ రోజుల్లో –

మొగుడు కొడితే మాధవ కవళం వాడూ కొట్టేడన్నట్టు, పాలేరు, పనిమనిషీ, వ్యవహారం మీద యింటికొచ్చే పరాయి వాళ్లూ కూడా, కొడుకాయిన కెంత గౌరవం యిస్తే అంతే గౌరవం ఇస్తుండేవాడు. దీన్ని మాత్రం ఆమె సహించలేక పోయేది. పరాయి వాళ్లను కాకపోయినా పని మనిషినీ, పాలేర్నీ కూకలేసేది. వాళ్లు కూడా ఆమె చుట్టుపట్ల ఉంటే ఓలాగా, ఉండకపోతే ఇంకోలాగా మసిలేవారు.

ఈలోగా తక్కిన పిల్లలు, ఎప్పట్లానే, వస్తూ పోతుండేవారు. తల్లీ తండ్రీ కూడా, అవసరం పడినప్పుడు వాళ్ల ఇళ్లకి వెళ్లివచ్చేవారు. ఇంటి పరిస్థితీ, వాళ్లు చూడలేనివి కావు. 'ఏమిటీ పద్ధతి?' అని ఏ ఒక్కరూ అడగలేరు. తల్లీ తండ్రీ ఏం కష్టపెట్టుకుంటున్నారో – అన్న చింతైనా వాళ్లలో కనిపించలేదు.

రామభద్రయ్య అభిమాని, ఆయన భార్య దగ్గరైనా బయటపడేవాడు కాదు. సుభద్రమ్మ అంతకన్నా అభిమాని. కూతుళ్ల దగ్గరైనా బయటపడేది కాదు. కాని మించి వచ్చిందంటే రామభద్రయ్య కోసం అంతటి అభిమానాన్నీ పెట్టేది.

చిన్నప్పణ్ణుంచీ రామభద్రయ్యకు ఆ యింట రాజభోగంగా జరుగుతుండేది. ఒక్క కొడుకు. ఉన్నంతలోనే ఆయన భోజన సదుపాయం ప్రత్యేకం. పడక సదుపాయాలు ప్రత్యేకం. పనిపడి పిలిస్తే సుభద్రమ్మా పిల్లలే ఏమిటి, అతని తల్లే అగ్గగ్గలాడుతూ వెళ్లేది. అలాంటి ఆ మనిషికి అతని యింట్లోనే ఒకటికి రెండుసార్లు పిలిస్తేగాని మనవలు కూడా వినిపించుకోరు.దానితోపాటే తక్కినవీ. సుభద్రమ్మకు బాధేసేది. తనకు ఒంట్లో బాగున్నా బాగులేకపోయినా తానే వంటకు తయారయ్యేది. కొడుక్కి తన వంటలు రుచించకపోతే కొంత వంట తానుచేసి కొంత కోడలిచేత చేయించేది. ఎక్కణ్ణుండైనా రామభద్రయ్య కేక వినిపిస్తే, వెంటనే, 'మామగారు పిలుస్తున్నారు చూడు' అంటూ కోడల్ని తొందరపెట్టేది. మనవలో, మనవరాళ్లో, ఊర్నుండొచ్చినా, ఊరికెళ్తున్నా – 'తాతగారికి కనపడ్డావా? తాతగారితో చెప్పేవా?' అనేది.

ఆయన్ని ఆదినుండీ ఎరుగున్నవాళ్లూ, ఆయనపట్ల గౌరవానికి అలవాటు పడ్డ వాళ్లూ తప్పిస్తే తక్కినవాళ్లు ఆమె మాటల్ని పట్టించుకునేవారు కారు. అయినా సుభద్రమ్మ ప్రయత్నలోప ముండేదికాదు.

చివరకి –

ఏడాదిక్రితం, తడి గచ్చుమీద కాల్జారగా రామభద్రయ్య మరోసారి దబ్బున పడ్డాడు. లోగడ అతుకున్న ఎముకే నుగ్గు నుగ్గయిందట. ఆ వయసులో యింక చేయగలిగిందేమీ లేదనీసేరు పెద్దాసుపత్రిలో.

రామభద్రయ్య పట్టుబలవంతం వల్లా, పల్లెటూర్లో ఇతర సదుపాయాల దృష్ట్యా, సొంతింటికే తెచ్చి దించీసేరు. గచ్చాకు, పుచ్చాకు కట్లతో, మంచం పట్టాక పుట్టిన కొత్త రుగ్మతల్తో నిండా యేడాది తీసుకున్నాడు.

ఈ ఏడాది సుభద్రమ్మ అనుభవించిన దుఃఖం ఇంతా అంతా కాదు.

తన భర్తకు నలుగురు కొడుకులు. నలుగురు కోడళ్లు. అల్లుళ్లు మన్నన వాళ్లైనా చేయదగ్గవాళ్లు. ముగ్గురు కూతుళ్లున్నారు. ఆపైన తనుంది. తన అత్తగారి కొక్కడే కొడుకు. తనొక్కతే కోడలు. అయినా ఆవిడకి జరిగినపాటి యీయనకు జరగడం లేదన్నది ఆమె చింత.

పిల్లలకు ప్రేమ లేదనదు. కాస్త బాగులేదనేసరికి ఎంతెంత దూరాలనుండో వచ్చి పోతున్నారు. డబ్బుకి లోభించరనదు. ఎంతంటే అంత, దేనికంటే దానికి ఖర్చు పెడుతున్నారు. కొడుకులూ, కోడళ్లూ చెయ్యలేదనదు. తను చేయదగ్గ సేవలు తను చేస్తుంటే, వాళ్లు చేయదగ్గవి వాళ్లు చేస్తున్నారు – వాళ్ల పిల్లల్తో సహా. అయితే యింతచేసినా, ఇదంతా ఓ కన్న తండ్రికి చేసినట్టు కాకుండా, కాలం చెల్లిన మనిషికి, కాబోయే ఓ కట్టెకి చేస్తున్నట్టు ఆమె కంటికి కనిపించేది. అలా కనిపించినప్పుడల్లా ఆమె అభిమానంతో ఊగిపోయేది. 'ఛీ వీళ్లు చేసేదేమిటి? వీళ్లు చూసేదేమిటి? నా అత్తగారికి కడదాకా ఎలా ఆదరంతో గౌరవంతో సేవచేసేనో అలాగ యీయనకీ నేనే చేస్తాను' అంటూ అయినదానికీ కానిదానికీ తానే పరిగెట్టబోయేది. అయితే అత్తగారినాటికి ఆమె నలభయ్యో పడిలో ఉంది. ఇప్పుడూ శరీరం మీద పాతికేళ్ల బరువు పడింది. మనసు దూకినంతగా శరీరం సహకరించేది కాదు.

దాంతో అప్పుడప్పుడూ విసుక్కునేది. విసుగుని కోపంగా మార్చుకుని పిల్లలమీద పెంచుకునేది. అందుకూ, ఇందుకూ ఏడ్చుకునేది. అలా ఏకాం తంలో ఎన్నిసార్లు కళ్లు తుడుచుకుందో! అలా కళ్లు తుడుచుకుంటూ పిల్లలమీదా జీవితం మీదా ఎంతవిరక్తి పెంచుకుందో! ఆ చిత్త క్షోభంతా ఆమె కొక్కదానికే తెలుసు.

ఆ చిత్త క్షోభలోంచే ఆమె కొన్ని నిర్ణయాలకొచ్చింది. 'మనిషి కాలూ, చెయ్యీ ఒంగిదాకా బతక్కూడదు. ఎవరు బతికినా తను బతకదు. భర్త ముప్పు గడిచిపోతే తనకింక ఏ బాధ్యతలూ ఉండవు. ఆ కాస్తా గట్టెక్కాక ఏదో ఓ దారి చూడాలి. మనసు దృఢం చేసుకుంటే మార్గాలే ఉండవా? ఊరుచుట్టూ ఎన్నివేల నూతులు లేవు?' అనుకునేది. తనువు నొచ్చినా ఒంటరి తనంలో ఆలోచనలతోనే ఊరట పొందేది.

అయితే రామభద్రయ్య పోయేక, కొడుకులూ, కోడళ్లూ, సంతానాలూ ఇలా అందరూ వచ్చి కళ్లబడ్డాక, వాళ్ల అపేక్షలూ, తనపట్ల వాళ్ల పాత ఆదరణా గమనించాక వెనకటి కోపాలూ, భయాలుతోపాటు ఆ ఒంటరి రాత్రుళ్లు నిర్ణయాలని కూడా మరిచిపోయింది. ఇంటి ఇంటెడు చుట్టాలూ వెళ్లిపోయిన్రోజున పిల్లలందరూ ఒక్కటై తన కాశీ ప్రయాణం తప్పదన్న రాత్రి ఆ చిత్తక్షోభా, ఆ నిర్ణయాలూ మళ్లా జ్ఞాపకం వచ్చాయి. కాశీ వచ్చాక, ఇప్పుడు మళ్లీ అవే ఊహలు మనసులో మెదల్తున్నాయి.

ఇంతలో –

"అదేంటత్తయ్యా! లైటైనా వేసుకోకుండా పడుకున్నారు?" అంటూ శకుంతల గదిలో ప్రవేశించి స్విచ్చి వేసింది.

సుభద్రమ్మ గక్కురమంది. జవాబివ్వకుండా కోడలు స్విచ్చి వేసేలోగా రెండోవేపుకి ఒత్తిగిలిపోయింది.

★ ★ ★

గంగ నుండి వస్తున్న సుదర్శనాన్ని ఎవరో "ఏవండోయ్!" అంటూ కేకేసేరు. సుదర్శనం, శకుంతలా ఆశ్రమం

మెట్లెక్కుతున్న వాళ్లే ఆగిపోయేరు.

ఆయనా తెలుగువాడేట. ఆ భార్య భర్తలు తెలుగులో మాటాడుకోడం విని కేకేసాడట.వాళ్లది తుని దగ్గర ఏదో ఊరు. ఆంధ్రాశ్రమంలో దిగేడు.

వచ్చిన పనీ, దిగిన బసా, అక్కడి సదుపాయాలూ – గురించి ప్రశ్నలు వేస్తూ మధ్య మధ్య తన గురించి చెపుతూ, సంభాషణ ఎప్పటికీ తెమల్చడు.

చూసి, చూసిన – "మీరు మాటాడుతుండండి. అత్తయ్య ఒక్కరే ఉన్నారు –" అంటూ శకుంతల లోపలికొచ్చేసింది. దీపం వేసినా అత్తగారు లేవక పోవడంతో కాళ్లూ చేతులూ కడుక్కోవడానికి వెనక గదిలోకెళ్లింది.

ఆమె తిరిగొచ్చేసరికి సుదర్శనం బట్టలు మారుస్తూ గంగ ఒడ్డున తాము చూసిన విశేషాలు తల్లికి చెపుతున్నాడు. సుభద్రమ్మ గోడకు చేరబడి కూర్చుంది.

తను చెపుతున్నది తల్లి వినిపించుకోవడం లేదని గ్రహించాక –

"ఇంకా ఒంట్లో అలాగే ఉందా?" అన్నాడు సుదర్శనం.

"మరేం లేదు. బడలికే." అంది సుభద్రమ్మ.

సుభద్రమ్మ అలా జవాబిస్తుంటే వెనకనుంచొచ్చిన శకుంతల ఆవిడకు కనిపించకుండా సైగలు చేసింది. వెంటనే మాట మార్చేసేడు సుదర్శనం.

"భోజనాల కెళ్దామా?" అన్నాడు తల్లితోనో, భార్యతోనో తెలీకుండా.

"వెళ్దాం. కాస్త సేపు డాబామీద కూర్చుని" అంది శకుంతల.

యాత్రికులందరూ డాబా మీదకి ఎక్కీ దిగుతున్నారు. వాళ్లింకా డాబా మీదికెళ్లలేదు.

"అలాక్కాదు. బయట పని పెందలాడే ముగించుకొచ్చేస్తే ఆ తర్వాత ఎంతసేపన్నా కూచోవచ్చు. మీ ఇష్టం" అంది సుభద్రమ్మ.

బరువుగా ఉన్న ఆమె గొంతు విని కొడుకూ ఎదురు చెప్పలేదు.

సుభద్రమ్మకి పాలూ, పళ్లూ తేవడానికీ, తామిద్దరూ భోజనాలు చేసి రావడానికీ, బయల్దేరేరు భార్యాభర్తలు. మర్నాడు పితృకార్యం ఉంది కాబట్టి వాళ్లను కూడా ఫలహారాలతోనే సరిపెట్టుకోమంది సుభద్రమ్మ.

సందు మలుపు తిరగ్గానే ఆరంభించింది శకుంతల.

"అత్తయ్యేంటీ అదోలా ఉన్నారు? బయల్దేరిందగ్గర్నుండీ ఆవిడ అలాగే ఉన్నారు. మిమ్మల్ని మెట్లదగ్గర వదిలేసి లోపలికొచ్చానా చీకట్లోనే పడుకుని ఉన్నారు. అప్పటిదాకా ఏడుస్తున్నారని నా అనుమానం" అంది శకుంతల.

సుదర్శనం జవాబివ్వలేదు. వింటున్నాడు.

"ఆవేళ మాంగారు పోయారా? అందరాడవాళ్లలా ఆవిడ గుండె పట్టుకొని ఏడవలేదు. ఆవిడ చూసి 'అన్నిటికి సిద్ధపడిపోయేరు కాబోలు. వచ్చిన కష్టాన్ని సుళువుగానే తట్టుకుంటారు' అనుకున్నాను. ఇప్పుడు చూస్తే అలా అనిపించడం లేదు. లోపల కుమిలిపోతున్నారు. అదంత మంచిది కాదు." అంది శకుంతల.

తను మాటాడ్డమేగాని సుదర్శనం ఎంతకీ మాట కలపకపోయేసరికి ఆమె మాట లాపేసింది.

ఫలహారాలు పూర్తికానిచ్చి తిరిగివస్తూ దార్లో సుదర్శనం అడిగేడు.

''శకుంతలా? ఇక ముందు అమ్మ మనతోనే ఉంటుందనుకో ఏమేనా ఇబ్బందులుంటాయా?"

అనుకోని ప్రశ్న! ఆలోచించవలసిన ప్రశ్న! ఆశ్చర్యపోతూ జవాబిచ్చింది.

"ఇబ్బందులేముంటాయ్? మనకేం ఉండవు. ఉంటే ఆవిడకే ఉండాలి."

"అంటే?"

"జీవితం నింపాదిగా సాగుతుంది పల్లెటూళ్లో. అక్కణ్ణుండి వచ్చిన వాళ్లు మన ఉరుకుల పరుగుల జీవితంలో యిమడ్డం కష్టం అంటారు మీరే."

సుదర్శనం ఆ మాటన్నది రామభద్రయ్య గురించి తండ్రి ఎప్పుడూ వాళ్లింటికొచ్చినా ఒకటి రెండు రోజులు గడవగానే తిరగు ప్రయాణానికి తొందరపడేవాడు. తల్లి అంతలా తొందరపెట్టేది కాదు. ఆమైనా తండ్రికి ఒంట్లో బాగులేనప్పుడు ఆ ఆర్నెలల్లో ఏదో నెపం పెట్టి రెండుసార్లు యింటి కెళ్లొచ్చింది. అయితే యిప్పటి పరిస్థితివేరు.

"ఆమె ఉండగలిగితే మనకు ఇబ్బంది లేదు కదా?"

"అదేం మాటండీ? ఇబ్బందైతే మాత్రం? సర్దుకుంటాం."

అది చాలనుకున్నాడు సుదర్శనం.

సుభద్రమ్మ ఫలహారం కూడా ముగిసేక ముగ్గురూ డాబామీద కెళ్లేరు. వాళ్లు వెళ్లే సరికే డాబా అంతా పక్కలతో నిండిపోతోంది. ఓ చివర కాస్త ఖాళీ కనిపించింది. శకుంతల తనతో తెచ్చిన జంపఖానా పరుస్తూ ఉంటే గంగ ఏ దిక్కునుందో తెలుసుకోంటోంది సుభద్రమ్మ.

ముగ్గురూ కూర్చున్నాక కాస్తసేపు యీ కబురూ ఆ కబురూ కానిచ్చారు. సుభద్రమ్మ వెనకటంత మందకొడిగా లేదు.

"అమ్మా! ఇక్కణ్ణుంచి వెళ్లేక నువ్వు మాతో వచ్చేస్తావా?"

అన్నాడు సుదర్శనం.

తనకు పుట్టింటివారు లేరని కాదు. కాని యీ వయసులో ఆమెను తీసుకెళ్లి ఇంత గంజి పోసేవారు లేరు. అందుక్కాబోసు కొడుకలా అడుగుతున్నా డనుకుంది సుభద్రమ్మ.

"నువ్వు రమ్మంటే కాదనను. కాని అవసరం."

సుదర్శనం తాత్పర్యం ఆమెకి బోధపడనట్టే ఆమె తాత్పర్యం అతడికీ బోధపడలేదు.

"అది కాదమ్మా! ఇంతకాలం నాన్నగారి బాధ్యత నీ మీదుంది. ఆయన యిల్లు విడిచి రానన్నారు. మరేం చెయ్యలేక ఊరుకున్నాను. ఇప్పుడు పరిస్థితి మారింది. నువ్వు నాతోనే ఉండడం ధర్మం."

సుభద్రమ్మకి అర్థమయ్యింది. కాని ఏం చెప్పాలో తెలియలేదు.

"తమ్ముణ్ణి కూడా అడగాలి కదా?" అంది.

"తమ్ముడు నాకన్న చిన్నవాడు. నేను నీకన్నా చిన్నవాణ్ణి" అన్నాడు సుదర్శనం. అతని గొంతు వేరుగా ఉంది. అలాంటి గొంతు వింటే సుభద్రమ్మ మాటాడ లేదు.

అందుకని సుదర్శనం గొంతు మారుస్తూ అన్నాడు.

"నేనింకో రెండేళ్లలో రిటైరవుతానమ్మా! అంతవరకే మనం పట్నంలో ఉంటాం. ఆ తర్వాత – మనూరో, మరో ఊరో – పల్లెటూర్లోనే ఉందాం."

సుభద్రమ్మకి మళ్లా అర్థం కాలేదు. సందేహిస్తూ అడిగింది.

"మనం అంటే?"

"నువ్వూ నేనూ. అంతవరకూ రూఢి."

సుభద్రమ్మ కిదేదో గందరగోళంగా ఉంది.

"మీ కోడలింకా తేల్చుకోలేదు. తనక్కూడా యిష్టమైతే వస్తుంది. లేదా తన పిల్లల్తో ఉంటుంది."

ఏదో ఆపద ముంచుకొస్తుంటే గుండెలు కొట్టుకుపోతున్నట్టు సుభద్రమ్మ గుండెలు దడదడమన్నాయి. అప్రయత్నంగా ఆమె కోడలివంక చూసింది.

"వినండి వినండి! యింకా వినండి!" అంది శకుంతల.

ఆమె గొంతులో వైమనస్యం లేదు. బాగా అణుచుకుంటున్న బాధుంది.

కొడుకింకేం వినిపిస్తాడో అని ఎదురుచూసింది సుభద్రమ్మ. అతడేమీ వినిపించకపోయేసరికి కోడలే అందుకుంది.

"ఓ సంవత్సర మయ్యిందత్తయ్యా! ఈయన యీ కొత్త నస పట్టుకున్నారు. పల్లెటూర్లో ఉండలేరండీ అంటే వినరు. పట్నం బతుకు విసుపొచ్చేసిందట. నలభైయేళ్లుగా అలవాటైన పట్నం మీద విసుగొస్తే ఎప్పుడో చిన్నప్పుడు కొన్నాళ్లున్నారు. ఆ పల్లెటూళ్లో ఇప్పుడీయన యిమడగలరా? అలవాట్లన్నీ మార్చుకుంటారట. ఏంవా ఖర్మా! అక్కడ పుట్టి పెరిగిన వాళ్లకైతే రోజల్లా వ్యాపకాలుంటాయి. ఈయనకేం వ్యాపకం? రోజెలా గడుస్తుంది? ఒకటి రెండు రోజులు సరదాగా పల్లెటూర్లో గడిపిందానికీ ఏకం అక్కడే ఉండేదానికీ, తేడా ఉంటుందంటారా, ఉండదంటారా? మీరే చెప్పండి."

ఆలుమగల గొడవల్లో కొందరత్తగార్లు కలుగజేసుకోవచ్చు. సుభద్రమ్మలాటి వాళ్లు కలుగజేసుకోరు. ఆ విషయం స్ఫురించాక శకుంతలే అంది.

"రెండో పిల్లకింకా పెళ్లికాలేదు. ఆఖరివాడి డాక్టరీ పూర్తయ్యేసరికి కనీసం ఐదేళ్లు పడుతుంది. అందాకా అయినా ఆగాలా? కాదట. వాళ్లంతా మేజర్లట. ఇష్టమైతే పెద్దకొడుకూ పెద్దకోడల్తో ఉంటారట. లేదా హాస్టళ్లలో ఉంటారట. ఏమిటేమిటో చెప్తారు. ఆ పిల్లలూ ఆయనకే వత్తాసు. వీళ్ల పిచ్చి వీళ్లకానందం కావచ్చు. బాధ్యత పిల్లలమీద వదిలేసి పోతే, ఆ తర్వాత ఏమైనా అయితే; నలుగురూ ఏమంటారు? ఎవరినంటారు? ఉన్న పిల్లల బాధ్యతేనా తీరాలండీ అంటే దానికిలా అర్థాలు తీస్తున్నారు."

పెద్దకొడుక్కీ పెద్ద కోడలికీ పెళ్లై ముప్పై యేళ్లవుతుంది. వాళ్లిద్దరి మధ్యా రెండు అభిప్రాయాలుండొచ్చనేది ఊహకి కూడా అందని విషయం. అందుకని సుభద్రమ్మ ఆశ్చర్యపోతూ వింటోంది. శకుంతల –

"మీరే చెప్పండి – యిలా యీయన పట్టుబడితే, యిటు యీయన్ని వదలగలనా? అటు పిల్లల్ని వదలగలనా?" అంది నిష్ఠురంగా.

"తల్లులెప్పుడూ పిల్లల్తోనే ఉంటారు. అందుకే కాదా మా అమ్మనడుగు తున్నానూ?" అన్నాడు సుదర్శనం, భార్యను కవ్విస్తూ.

"అంటే నన్ను నా పిల్లలతో ఉండమని మీరూ, మీ అమ్మా ఉంటారా?"

"తప్పనప్పుడు – కొన్నాళ్లు, నీకు తీరికయ్యేదాకా – ఉంటాం. తప్పే ముందీ?"

"అబ్బే, అది చాలా అందంగా ఉంటుంది! ఈ వయసులో ఆమె చేత వండించుకుని, నీళ్లు తోడించి, బట్టలుతికించి – చాలా దివ్యంగా ఉంటుంది. లోకం కూడా మిమ్మల్నీ, మీ అమ్మగార్నీ ఏమీ అనరు. అంటే నన్నంటుంది."

శకుంతల అన్నదాంట్లో అసత్యం లేదు. అందుకే –

"అమ్మెందుకు చేస్తుందీ? బరువు పన్లన్నీ నేనే చేస్తాను" అన్నాడు సుదర్శనం.

"ఆc.... చేస్తారు!" అని చారెడు యీసడించి అత్తగారితో అంది శకుంతల.

"ఆ కాడికీ అన్నానత్తయ్యా! 'ఓ ఏడాది మీ ఊళ్లోనే మీ తమ్ముడిగారితో ఉండండి. ఆ ఏడాదిపాటూ అక్కడ ఉండగలిగితే అప్పుడు చూద్దాం' అన్నాను. అలాక్కాదట. ఆ యింట్లో తనకి స్వతంత్రం ఉండదట. ఎక్కచ్చి కాపరమే పెట్టాలిట".

సుభద్రమ్మకి అనుమానం వేసింది.

"ఇదంతా నా గురించి కాదు కదా! మీరు పట్నంలోనే ఉంటే మీతోపాటు నేనూ అక్కడుండగలను. నాకు పట్నమైనా పల్లెటూరైనా ఒకటే" కొడుకు వంకోసారీ, కోడలివంకోసారి చూస్తూ అంది.

"ఇప్పుడేమంటారు?" అంది శకుంతల వెంటనే.

సుదర్శనం నిదానంగా జవాబిచ్చాడు.

"నేను పల్లెటూళ్లో ఉండాలనుకోడం నిన్నిబ్బంది పెట్టడానికో, అమ్మను సుఖపెట్టడానికో కాదు. నా కోసం" అంటూ – అలాంటి కోరికకు కారణాలు వివరించేడు.

తండ్రి మంచాన పడ్డది లగాయితూ తమ కుటుంబ సభ్యుల మనసుల్లోనూ, ప్రవర్తనలోనూ వాళ్ళకే తెలియకుండా వస్తున్న మార్పులూ, ఆ మార్పుల కార ణంగా తల్లిదండ్రుల చిత్తక్షోభా అతడు గమనిస్తూనే ఉన్నాడు. తన కుటుంబ మనేకాదు – ఎదిగిన సంతానం, వయసు మళ్లిన తల్లిదండ్రులూ కలిసున్న మరికొన్ని కుటుంబాలూ అతడెరుగును. అంతటా ఇలాంటివే మార్పులు. ఇదే స్థితి.

సర్వసాధారణమైన యీ రకం పరిణామాలూ, సంక్షోభాలూ – ఇలాంటి కుటుంబాల్లోనే కాదు; ఈనాడే కాదు; భూమ్మీద జీవరాసి పుట్టింది లగాయితూ జీవులు మందలుగా, గుంపులుగా, కుటుంబాలుగా, సమాజాలుగా బతకటం ఆరంభించి నాయకత్వం, యాజమాన్యం, పెద్దరికం వంటివి ఏర్పరచుకున్నాక – తరం మారి కొత్తతరం తలెత్తినప్పుడల్లా – వస్తూనే ఉన్నాయి. పెద్దరికం కోసం, నాయకత్వం కోసం పదుచుదనం పాతతరాన్ని సవాలు చేస్తూనే ఉంది; చేస్తూనే ఉంటాయి.

అది అడవి ఏనుగుల మంద కావచ్చు. ఆటవిక మానవుల గురించి కావచ్చు. ఆ సవాలు ఘోరమైన పోరాటాలకు, రక్తపాతాలకు నాంది అవుతుంది.

ఇరుపక్షాలూ ఒకే గుంపులోని గురువూ శిష్యుడూ అయినా, ఒకే కుటుంబం లోని తండ్రీ కొడుకూ లేదా అన్నా తమ్ముడూ అయినా, చిరకాలంగా ఒకే ధ్యేయం కోసం భుజం భుజం కలిపిన ఆప్తమిత్రులైనా, వారెవరైనా, ఆ ముందు క్షణం వరకూ ఆ యిద్దరి మధ్యా ఎంతటి ప్రేమాభిమానాలుండినా ముఖాముఖీ నిలిచేక ఇద్దరిలో ఎవరిదో ఒకరిది తల తెగి నేల దొర్లవలసిందే. ఇరు పక్షాలకీ అండగా నిలిచిన మరెందరిదో రక్తం ప్రవహించవలసిందే.

విజ్ఞత పెరిగిన సమాజాలు ఇలా శక్తిమంతులు నష్టమైపోడం ఆపడానికి ఎన్ని నాగరిక పద్ధతులు ప్రవేశపెట్టినా యీనాటికీ అనాగరిక పద్ధతులు కొన సాగుతున్నాయి. నాగరికత నటించే చోట్లా, అవగాహన చాలనిచోట్లా రక్త ప్రవాహాలకి బదులు కన్నీటి కాలవలూ ప్రాణిహింస స్థానంలో మానసిక హింసా – మొత్తానికి హింస తప్పదు.

అనాదిగా సాగుతున్న యీ తరాల ఘర్షణ గురించీ, అందులో మనిషి పడే హింస గురించీ సుదర్శనం ముందే కొంత విన్నాడు. తన చుట్టూ సాగు తున్న ఘర్షణని గుర్తించడానికీ, దాని పోకడ అర్థం చేసుకోడానికీ ఆ వినికిడి ఉపయోగించింది.

పోకడ అర్థమయ్యింది గాని నివారణోపాయమే అర్థం కాలేదు. అట్టే ఆలోచిస్తే ఇది తప్పనిసరే కాదు అనవసరమేమో కూడా!

అధికారానికీ, అదిచ్చే సౌకర్యాలకీ అలవాటు పడ్డ ముందుతరం తనకు తానుగా వాటిని వదులుకోలేదు.

ఆ తరంలో లుప్తమైపోతున్న ఉత్సాహం, సామర్థ్యం, తమలో ఉరకలు వేసి ఉరికిస్తూ ఉంటే, కళ్లేలు తన చేతిలోకి తీసుకోడానికి కొత్తతరం ఉద్రేక పడక తప్పదు.

ఆ విధంగా ప్రగతి కోసం ఘర్షణ అవసరం, అనివార్యం.

కొత్తతరం అధవా సాధించలేనిదాన్ని ముదిమీ, మృత్యువూ దాని కోసం సాధించి పెట్టడం యీ సత్యాన్నే చూపుతుంది. సుదర్శనానికి తెలిసిన యీ విషయాలను ఎంతవరకూ చెపితే, ఏ మాటల్లో చెపితే తల్లికీ, భార్యకీ అర్థ మవుతాయో ఆ మేరకు, ఆ విధంగా చెప్పి అతనన్నాడు.

"రాబోయే తుఫానుకి సూచనల్లా రానున్న ఘర్షణకి నాందీ ప్రస్తావనలు మా యింట్లోనూ వినిపిస్తున్నాయమ్మా! కొన్నాళ్ళయి మా పిల్లల తీరొకలాగా, మా తీరొకలాగా ఉంటోంది" అని –

"చెప్పొచ్చా?" అన్నాడు శకుంతలతో.

"చెప్పండి చెప్పండి. ఆవిడేమన్నా పరాయివారా?" అంది శకుంతల.

"మీ కోడలు బస్తీ నుంచొచ్చింది. సంసార జీవితం పట్నంలో ఆరంభ మయ్యింది. మా కోడలు సిటీలో పుట్టింది. సిటీలో పెరిగింది. మా యింటి కొచ్చేసరికి మేమున్న పట్నం కూడా సిటీ అవుతోంది. మీ కోడలు బస్తీ, పట్నం, సిటి

చూసినా ఆమె పునాదులు పల్లెటూరివి. ఆమె అమ్మా, అత్తా యిద్దరూ పల్లెటూరి వాళ్లే. మరి మా కోడలుందంటే – ఆమే కాదు. ఆమె తల్లే కాదు, సన్నిహిత బంధువులందరూ నగరవాసులు మహా నగరవాసులు.

'పిల్ల మంచిదే. అలా అని మీ కోడలూ అంగీకరిస్తుంది. జీవితం గురించి ఆమె అభిప్రాయాలతోనే యీమెకు పేచీ. ఇద్దరి పునాదులూ ఎక్కడా కలియవు మరి.

"ఆ పిల్లకు మేమంతా ఆమె తక్కిన బంధువులందర్లాగా దర్జాగా, హోదాగా బతకాలి. ఎక్కళ్ళేని డబ్బూ, ఫర్నీచరు మీదా, అలంకరణ సామగ్రి మీద – ముఖ్యంగా చీరల మీదా తగలేస్తుంది. మా డబ్బు కాదనుకో, దాని పుట్టింటారి చ్చిందే; లేదా దాని మొగుడిచ్చేదీ.

"మావాడు జీతం జీతంగా తెచ్చి తల్లికిచ్చేస్తాడు. పై సంపాదన వాళ్లుంచుకుంటారు.

'డబ్బేవరిదైతే యేం? బ్యాంక్‌లో వేసుకోకూడదా! నగో నట్రో చేయించు కోకూడదా! అంటుందీమె. వాళ్లు ఎదురు జవాబు చెప్పరు! చెప్పిన సలహా పాటించరు – అంతే!

''వాళ్లలా చేయడం మరీ పుండుమీద కారం రాసినట్టుంటుంది – ఈవిడకి.

నన్ను చెప్పమని శతపోరింది. పై సంపాదన నన్నూ భయపెడుతోంది. దానా దీనా ఓ మాటన్నాను. 'ఇప్పుడంతా అలాగే ఉంటున్నారు మామయ్యా!' అంది.

"మావాడి పై సంపాదన మా ఆవిణ్ణి భయపెట్టదు. కోడలి ఖర్చులు తగ్గించి కొడుకు సంపాదన కూడేసి వాళ్లని ఓ యింటి వాళ్లను చేయాలన్నది యీవిడ అభిలాష.

"మిమ్మల్ని యిబ్బంది పెట్టడం లేదు కదా! అదనంగా వచ్చేదే అనుభవిస్తు న్నాం. అదైనా మేమొక్కరిమే కాదు. ఇల్లా? ఇంకో రెండేళ్లుపోతే ఓ ఫ్లాటు కొనుక్కోవడానికి ఆఫీసు వాళ్లే అప్పిస్తారు – అన్నది వాళ్ల వాదన. ఇంట్లో డబ్బున్నా, బ్యాంక్‌లో డబ్బున్నా తలనొప్పులున్నాయి. బంగారంగా మారిస్తే దొంగ భయమే కాదు, ప్రాణభయం కూడా ఉంది – అన్నది మరో వాదన.

"మా తక్కిన యిద్దరు పిల్లలు కూడా వాళ్ల పక్షమే. వాళ్లు చెడ్డమే కాక వీళ్లనూ చెరుపుతున్నారన్నది యీమె బాధ."

సుదర్శనాన్ని అంతవరకూ చెప్పనిచ్చి అందుకుంది శకుంతల.

"అదత్తయ్యా! అలాంటి పిల్ల చేతిలో సంసారం అప్పగించి ఎక్కడికో పోదామంటారీయన. మీరైతే అలా చెయ్యగలరా? చెప్పండీ" అంది శకుంతల.

శకుంతల ఉన్న పరిస్థితి వేరు. ఆ పరిస్థితిలో సుభద్రమ్మ ఎప్పుడూ లేదు. అత్తా కోడళ్లకి నప్పకపోవడమే పరిస్థితి అయితే ఆ అనుభవం ఆమెకీ ఉంది.

అత్త ఉండగా కోడలూ, తండ్రి ఉండగా కొడుకూ యింటి యజమానుల్లా వ్యవహరించడం సుభద్రమ్మకి సరిపడని విషయం. అప్పుడు తనూ సుదర్శనం లాగే ఆలోచించింది. ఇంటి మర్యాదా, రామభద్రయ్య ఓటితనం అడ్డొచ్చాయి. లేకపోతే లోకం పాటిగా కోడల్నేనా వేరుపెట్టేది. తనైనా వేరుండేది.

సుభద్రమ్మ ఎటూ చెప్పదని సుదర్శనానికి తెలుసు.

"అమ్మేమీ చెప్పదుగాని నే చెపుతా విను. అలాంటి వాళ్లు – అనడంలో నీ ఉద్దేశం బాధ్యత తెలియని వాళ్లు అని కదా! అందుకే వాళ్లకి యిల్లప్ప గించడం".

– అంటూ తల్లితో –

"దీనికి తెలియడం లేదమ్మా! అన్నీ అమిరిన వాళ్లకి అనుభవించాలనే ఉంటుంది. కాని బరువులు మొయ్యాలని ఉండదు. ఏదో ఎదురుదెబ్బ తగిలి తలకి మించిన భారం నెత్తినపడాలి, లేదా అనుభవానికి ఆటంకాలేర్పడాలి. అప్పుడుగాని వాళ్లకి బాధ్యత గుర్తు రాదు.

"రెండేళ్లలో నేను రిటైరవుతాను. అప్పుడు పరిస్థితులు చాలా మారుతాయి. నా నెలసరి ఆదాయం సగానికి సగం పడిపోతుంది. మనవడూ, మనవరాలూ చదువుల కెదుగుతారు. పసిపిల్లల చదువులికి కూడా ఏటా వేలు కావలసి వస్తాయి. కొత్త పరిచయాలూ, కొత్త స్నేహాలూ, కొత్త అవగాహనలకీ, కొత్త ఊహలకీ చోటిస్తాయి. కొత్త పరిస్థితుల్లో దాదాపు మా అందరి ఆలోచనల్లోనూ పెద్ద పెద్ద మార్పులొస్తాయి. అప్పుడు మా కోడలు – ఇప్పట్లానే మిమ్మల్ని ఇబ్బంది పెట్టడం లేదన్నా మీ సొమ్ము మేం తినడం లేదు – అన్నట్టు అని పిస్తుంది" అన్నాడు సుదర్శనం.

ఎందుకో శకుంతలకి మా చెడ్డ కోపం వచ్చింది.

"మీరన్నీ ఊహించుకుంటారు" అంది పరమ నిష్ఠూరంగా.

"కాదమ్మా! వాడన్నదాంట్లో నిజం ఉంది" అనబోయింది సుభద్రమ్మ.

ఈలోగానే సుదర్శనం –

"పిల్లలు బాధ్యత వహించడం లేదు, వహించడం లేదు అనుకుంటాం గాని వాళ్లు నిజంగా వహిస్తే పెద్దవాళ్లు సహించలేరు శకుంతలా! వాళ్లు యింటి పెత్తనం కావాలనుకోకముందే దాన్ని వాళ్లకప్పగించడం మంచిది. అది మన సంప్రదాయం కూడా. కొడుకులికి సంపాదనా, కోడళ్లకి యిల్లు దిద్దడం నేర్పేదాకే గృహస్థాశ్రమం. ఆ తర్వాత వానప్రస్థానికి వెళ్లమన్నారు మన పెద్దలు. నాకా పద్ధతి చాలా

నచ్చింది" అంటూ ఆగిపోయాడు సుదర్శ నం.

ఆ రాత్రి కొడుకూ కోడలూ పడుకున్నాక ఎంతవరకో సుభద్రమ్మకి నిద్ర పట్టలేదు.

సుదర్శనం ఏం చెప్పదలిచి ఏం చెప్పేడో సొంతం అర్థం కాకపోయినా, అర్థమైన కాడికి ఆమెను ఆలోచనలో పడేసింది. ఆలోచనలెప్పుడూ మరీ కొత్తదారులు తొక్కలేవు.

★ ★ ★

మర్నాడు అస్థి నిమజ్జనం.

శకుంతలా, సుదర్శనం కాఫీలు దాకా ఫరవాలేదంటే వాటికోసం బయటికి వెళ్లేరు. సుభద్రమ్మ కాఫీ కూడా తీసుకోనంటూ గదిలోనే ఉండిపోయింది. ఆమెకి రాత్రి నిద్ర తక్కువవడంవల్ల శరీరం, ఆలోచన ఎప్పటికీ తెగకపోవడం వల్ల ఆమె మనసూ, బరువుగా ఉన్నాయి.

సుదర్శనం చెప్పినదాంట్లో చాలావరకూ నిజముంది అనిపించింది సుభద్రమ్మకి. తనూ చాలా కుటుంబాలు చూసింది కొన్ని చుట్టాలవి. కొన్ని ఊళ్లోవి. ఎదిగిన సంతానాలూ, వయసు ముదిరిన తల్లిదండ్రులూ ఉన్న ప్రతి కుటుంబంలోనూ ఘర్షణలుంటాయి. అవి రకరకాలు.

నిత్యం రవ రవల్తో సతమతమయ్యేవి కొన్నైతే, జుట్లూ జుట్లూ పట్టుకొని కర్రల్దాకా, కత్తుల్దాకా పోయేవి కొన్ని. ఇరుగు పొరుగుల ముందో, ఐనవాళ్ల ముందో కళ్లొత్తుకోడంతో కొందరు సరిపెట్టుకుంటే, వీధినపడి పెద్దల్చేత తీర్పులు చెప్పించుకునేవి మరికొన్ని. సుదర్శనం అన్నట్టు పెంపకాలూ, నటనలూ, మాటలూ యివన్నీ తీసి పక్కన పెట్టేస్తే మనుషులు ఎవరికి వారేనేమో. తల్లి తండ్రీ, అన్నా తమ్ముడూ, తోడబుట్టిన అక్క చెల్లెళ్లూ, ఏకోదరుల్లా మన లిన స్నేహితులూ, స్నేహితురాళ్లూ – వీరందరి మధ్యా అపేక్షలూ, అభి మానాలూ అనేవి నిజమా? నిజమే అయినా అవి అందరూ అనుకునేంత గట్టివేనా? కాదనుకోడానికి ఆమె మనసు ఒప్పడం లేదు. కానీ కడుపున కన్న బిడ్డలూ, కట్టుకున్న భార్యాభర్తల మధ్య అపేక్షలే పరీక్షలకు నిలిచీ నిలవనట్టు కనిపిస్తున్నాయి. అందుకు తన హృదయమే సాక్షి. గత సంవత్సర కాలంలో తన జీవితానుభవమే నిదర్శనం.

ఆ రోజు రామభద్రయ్య పోయేడు. భర్త ఆఖరి శ్వాస పీల్చుకున్నప్పుడు ఆమె అతని పక్కన లేదు.

ముందు రోజు రాత్రంతా ఆయాసంతో తెగ బాధపడిన రామభద్రయ్య ఆ ఉదయం ఝాము పొద్దెక్కేసరికి – అది మగతో నిద్రో తెలియదు – నిద్ర పోతున్నాడనిపించింది. పెద్ద కొడుకు ఆయన దగ్గరుంటానంటే తను నూతి కెళ్లింది. నిద్రాహారాలు చాలక అలసి సొలసిన దేహం మీద రెండు బాల్చీల నీళ్లు పోసేసుకుందో లేదో – 'మామ్మా నువ్వు వేగంరా –' అంటూ తలుపవతల నుండి కేకేసింది మనవరాలు. ఆ గొంతు వింటే రెండు విధాల అనిపించింది. ఆయనకు మళ్లా ఆయాసమొచ్చింది కావోలు, లేక అవసానమా? చేదుతున్న బాల్చీ నెత్తిమీద ఒంపుకొని తడిచీర విడిచి పొడిచీర చుట్టుకుంది. ఆమె వీధిలోకి వెళ్లేసరికి అతని కట్టె వాకిట్లో దించుతున్నారు.

అది చూడగానే తనకేమవాలి? ఏమీ అవలేదు. సరికదా – మనసేదో తేలిక పడ్డట్టు ఊపిరి. ఆ తర్వాత సంగతి సరే! ఆ క్షణాన మాత్రం అలానే అనిపించింది.

అదే మనిషికి అతని నడి వయస్సులో ఓసారి ప్రాణం మీది కొచ్చింది. అప్పుడు తనెంత విలవిల్లాడిందీ? అతనికేమైనా అయితే నిశ్చయంగా నుయ్యో గొయ్యో చూసుకోవాలనుకుంది. ఒక స్థితిలో ఆ మాట అతనితో అంది కూడా.

అవసానదశలో అందుకు విభిన్నంగా అనిపించినందుకు ఆ తర్వాత తనెంత బాధపడ్డా, అందుకు కారణాలు తానెన్ని వెతుక్కున్నా, ఆ ఘట్టం జ్ఞాపకం వస్తే ఏదో సిగ్గూ, అపరాధ భావం తన మనసులో మెదుల్తాయి. పదవనాటి ఏకాంతంలో అది తలపున పడ్డప్పుడు నడి వయసునాటి రామభద్రయ్య తన ఎదట పడి నవ్వుతున్నట్టనిపించింది. ఎన్ని కన్నీళ్లు కార్చినా, ఎంత పశ్చాత్తాప పడ్డా ఆ జ్ఞాపకాలు చెరగడం లేదు. కాశీ ప్రయాణం నిశ్చయమైన రాత్రి, కాశీకి బయల్దేరుతుంటే, నిన్న రాత్రి ఏకాంతంలో, యీ ఉదయం, ఇప్పుడు కూడా రామభద్రయ్య నవ్వుతూ తన ముందున్నాడు. అలా ఆ మనిషి కనిపించి నప్పుడల్లా ఆమె గుండె దిగులుతో బరువెక్కుతుంది. అప్పటికే దిగులుగా ఉంటే అది మరింత పెరుగుతుంది.

ఆ ఉదయం లేచిన దగ్గర్నుండీ ఆమెలో దిగులు ప్రవేశించి క్రమ క్రమంగా పేరుకుంటోంది. రాత్రి ఎంత ఆలోచించినా తనో స్పష్టమైన నిర్ణయానికి రాలేకపోయింది.

తన ముందు మూడు దారులున్నాయి.

పెద్ద కొడుకు కోరినట్టు అతనితో అతనింటికి వెళ్లడమా? కొత్తచోటు. కొత్త పద్ధతులు. ఆ కొడుకును ఎరిగినంతగా తను ఆ కోడల్నే ఎరగదు. పైగా మనవలూ, మనవరాళ్లూ, మునిమనవలు. ఇంతవరకూ ఆ కుటుంబం లోకి మన్నన చుట్టంగా వెళ్లొస్తున్నా అందులో భాగంగా ఎప్పుడూ లేదు. ఇపుడు, ఆ యింట్లో అత్తా కోడళ్ల మాట ఒకటి కాదని వింటోంది. ఆ మధ్య తను గడపడం అదేం గొడవో?!

ఊళ్లో కొడుకు విషయానికొస్తే – ఆదినుండీ తనా

కుటుంబంలో భాగం. ఆ యింట్లో తన స్థితి మరింత దిగజారొచ్చు. లేదా ఎప్పట్లానే ఉండొచ్చు. కాని ఆ కుటుంబంలోనూ ఆ ఊళ్లోనూ తను భాగం.

ఎవరితో ఉండడం? ఎవరిని కాదని ఎవరితో ఉంటే ముందు ముందు ఏ చిక్కుల్లో పడుతుంతో తెలీదు. ఒకసారి మూసుకున్న తలుపులు మరోసారి తడితే తెరుచుకుంటాయా? తెరుచుకుంటే మాత్రం మొదటి గౌరవ ముంటుందా?

ఎటూ తేల్చుకోలేకపోయింది గత రాత్రి. అన్నిటికీ పరిష్కారంగా మూడో దారుంది. కాని, అది గౌరవంగా బతుకుతున్న పిల్లల్ని ఏ చిక్కుల్లో పడేస్తుందో అన్న భయం.

ఆ ఉదయం కూడా ఆమె ఓ నిర్ణయానికి రాలేకపోతోంది. వ్యవధి చూడబోతే నిమిష నిమిషానికీ తగ్గిపోతుంది. చివరికి శకుంతలా, సుదర్శనం తిరిగి రావడం చూసి మనసులో అనుకుంది.

సర్వేశ్వరా! ఇంక నీదే భారం. నేను మరి ఆలోచించలేను. నీ సంకల్పం ఎలా ఉంటే అలా జరుగుతుంది. ఆ క్షణానికి నువ్వేంతోపిస్తే అదే చేస్తాను. పాప పుణ్యాలూ, పిల్లల మంచి చెడ్డలూ నీవే అంటూ ఆలోచించడం మానేసింది.

ఉదయం తొమ్మిది గంటలవేళ శాస్త్రిగారి మనిషొచ్చేడు. అంతకుముందే శకుంతల అన్నీ సర్ది ఉండడంతో ఆ వెంటనే బయల్దేరేరు.

ఆశ్రమం బయట కొట్టు గదిలో అస్థికల పాత్ర ఉంచేరు. దానిని తీసుకొని సుదర్శనం, అతనికి దారిచూపుతూ ముందుగా ఆ మనిషీ మెట్లు దిగేరు. వాళ్ల వెనుక శకుంతల, ఆ వెనక సుభద్రమ్మ. శకుంతల చేతి సంచిలో మారుగుడ్డలూ, పసుపు కుంకుమలున్నాయి.

ముందున్న మొగాళ్లు సందు మలుపు తిరిగేక కనిపించలేదు. మరో మలుపులో వాళ్లు కనిపించేసరికి ఎదురుగా విశాలమైన గంగ. గంగ చిక్కి సగమైనా విశాలంగా ఉంది. నిండు గంగ ఇంకెంతలా ఉంటుందో!

గంగ కనిపించగానే, ఆ గంగ గురించి ఊహించగానే సుభద్రమ్మ శరీ రంలో తొలిసారిగా ఓ అవ్యక్తమైన సంచలనం, అద్భుతమైన కాశీ మహా క్షేత్రంలో మసలుతున్న అనుభూతి అప్పుడే.

తీరమంతటా చెదురు మదురుగా యాత్రికులు. కొందరు పడవల్లో, కొందరు స్నాన ఘట్టాల్లో, మరికొందరు గుట్లమీద.

స్నానఘట్టాల నానుకొని రెండు పక్కలా ఎత్తైన గట్లునానుకొని చదును ప్రదేశాలు. ఎడమవైపు చదును అంచున ఏటి గట్టుమీద ఎవరో నడివయసు వాడు. అచ్చం రామభద్రయ్య లాగే కనిపించేడు. సుభద్రమ్మ గుండె క్షణకాలం లయ తప్పింది.

శకుంతల - 'ఇటు - ఇటు' అంటూ ఆమెను కుడిచేతి వైపు చదును ప్రదేశానికి మళ్లించింది. అక్కడ తమబోటివారు ఆరుగురున్నారు. అక్కడ మఠం వేసుకూర్చున్న పురోహితుడు అందర్నీ స్నానాలు చేసి రమ్మన్నాడు. శకుంతల చేతిసంచి అక్కడ ఉంచి పసుపూ కుంకుమ పొట్లాలు తీస్తూ ఉంటే సుభద్రమ్మ అవతలివైపు చదును ప్రదేశం కేసి చూసింది. ఆ మనిషి అక్కడ లేదు. అటుపక్క అంతా వెతికినా కనిపించలేదు.

"పదండి!" అంది శకుంతల.

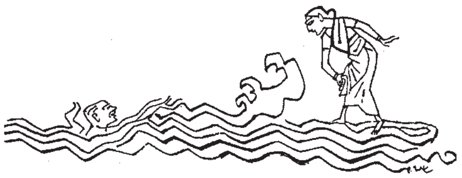

ఆ సరికే సుదర్శనం మెట్లు దిగుతున్నాడు. వాళ్లు కదుల్తుంటే తమ ముందు రామభద్రయ్య ఆకృతి దారి తీస్తున్నట్లుంది. అది భ్రమే అని తెలిసినా సుభద్రమ్మ గుండెలు దడ దడలాడేయి. ఎదురూ కొడుకు తడిబట్టల్తో పది రోజులవడంవల్ల నల్లబడుతున్న తలా గడ్డాలతో, చేత చెంబూ నీళ్లతో, మెట్లెక్కు తున్నాడు. ఆ ఆకారం నీళ్లలో నిలబడి తమవంక చూస్తున్నట్టు ఊహ.

శకుంతల 'పదండి పదండి' అంటూ వెన్నుమీద చేయేసి నడిపిస్తోంది. నీళ్లను సమీపించే సరికి రేవు గలీజుగా ఉంది. కొబ్బరి నీళ్లలా ఉంటాయనుకున్న గంగా జలాలు సుద్దమట్టి రంగులో సుళ్లు తిరుగుతున్నాయి. కెర్లుతున్నాయి. చిత్రం! శకుంతల తన్ను ఆయన ఆకృతి నీటిలో కనిపించిన చోటికే తన్ను నడిపిస్తోంది.

చుట్టూ చిన్న చిన్న గుంపులుగా యాత్రికులు. మధ్య ఆ ప్రదేశమే కొంత ఖాళీ. నీటిలో తనకు ఎడమవైపు శకుంతల నించుంది. కుడివైపు రామభద్రయ్య ఆకృతి ఉన్నట్టు భ్రమ.

రామభద్రయ్య చెంగులు ముడేసుకు చేయవలసిన గంగా స్నానం. అది ఊహల్లో కల్పించుకున్నదో ప్రేతాత్మో - ఆ ఆకృతితో చేస్తోంది. సుభద్రమ్మకి శరీరం సన్నగా వణుకుతున్నట్టనిపించింది. స్నానం చేసి లేచాక ఆ ఆకృతి జాడ లేదు.

శకుంతల రెక్క పట్టుకు నడిపిస్తుంటే సుభద్రమ్మ గట్టెక్కింది.

తడి బట్టలతో వచ్చిన వాళ్ళందరూ, కర్తల పక్కగా, కుటుంబాల వారీగా కూర్చున్నారు. ముందుగా, గంగాస్నాన యోగ్యతకోసం ప్రాయశ్చిత్తకాండ సాగిస్తున్నారు పురోహితుడు.

మంత్రాలు వినిపిస్తుంటే తనూ, రామభద్రయ్యా ఆకృతీ పక్క పక్కనే ఉన్నట్టు, ఊహించబోయింది. ఏవేవో బాలసారె దృశ్యాలు ఆనుతున్నాయి. తను కోరుకున్న దృశ్యం ఆనడం లేదు.

"పదండి" అంటూ శకుంతల రెక్క పట్టుకు లేవనెత్తుతుంటే ఆవిడ మళ్లా యీ లోకంలోకి వచ్చింది.

అత్తాకోడలూ పావంచాలు దిగి తక్కిన యాత్రికుల మధ్య నీళ్లలో నిల్చున్నారు. శకుంతల దృష్టి పడవలో గంగ మీది కెళ్తున్న సుదర్శనం మీదుంది. సుభద్రమ్మ మూసిన కన్నుల్తో, జోడించి చేతుల్తో ప్రశాంతమైన ముఖంతో ఏ ప్రార్థనల్లో ఉందో, ఏ తలపుల్లోనే ఉందో ఆమెకే తెలియాలి.

"అదిగో! అదిగో!!" అంటూ శకుంతల అత్తగార్ని కుదిపింది.

సుదర్శనం పళ్లూ, పువ్వులూ పిండాలతో అస్తికలూ, పాత్రా గంగలోకి విడుస్తున్నాడు.

"ఇక మునగండి! మునగండి!!" అంటూ అత్తగారిని హెచ్చరించి శకుంతల మునక లేస్తోంది.

మూడుసార్లు మునిగిలేచిన శకుంతల పక్కకి చూస్తే అత్త ఇంకా మునక లేస్తోంది. జుత్తు పిడుకుంటూ శకుంతల అత్తగారి వంకే చూస్తోంది. కడసారి లేచి సూర్యభగవానుని వంక చూసి సుభద్రమ్మ మరో మునకవేసింది. అది పెద్దగా అలలు లేపింది.

శకుంతలకేదో అనుమానమయ్యింది. అటుకేసే చూస్తూ ఉంటే మునిగిన అత్తగారు ఎంతకూ లేవదు. గాభరాగా, అలలు లేచిన చోటికి ఇటూ, అటూ, ఎదరా చూసింది. ఎదుట, కాస్త ముందికి, గాలిబుడగలు. ఆ తరువాత మరింత ముందుకి అత్తగారి చీర బుడగ, శకుంతల హడిలిపోతూ "అయ్యో!" అని కేకేసింది. అప్పటికీ ఆవిడ జాడలేదు.

"అత్తయ్యా! అత్తయ్యా!!" మా అత్తయ్య మునిగిపోతుంది" అంటూ వెనక ముందులాడకుండా నీట్లోకి దిగిపోతోంది.

నీళ్లు పీకల్దాగా రాగా భయమేసి "అత్తయ్యా!" అంటూ ఆర్తనాదం చేస్తోంది.

ఎవరో పొడుగాటి మనిషి ఇంకో అడుగు ముందుకేయబోతూ వుంటే జబ్బ పట్టుకు వెనక్కి లాగేసేడు. ఆమెకు నేల అందక గాభరా పడుతోంది. మరో యిద్దరు జోరుగా బారలేస్తూ ఏట్లోకి యీదుతున్నారు. ఆ తరవాత శకుంతలకంతా గందరగోళం.

శకుంతలను లాక్కుంటూ వెళ్లిన మనిషి ఆమెను నీటి ఒడ్డున మెట్ల మీద పడేసేడు. ఈదుకుంటూ వెళ్లిన వాళ్లు సుభద్రమ్మను మోసుకొస్తున్నారు. శకుంతల కాస్త తేరుకొని లొట లొటలాడే కాళ్లతో ఒడ్డెక్కేసరికి సుభద్రమ్మ చుట్టూ జనం మూగి ఉన్నారు. వాళ్ల మధ్యనుండి చోటుచేసుకొని అత్తగారి దగ్గరి కెళ్లేసరికి తెలివి తప్పినట్లున్నది సుభద్రమ్మ.

శకుంతల ఏడుపారంభిస్తుంటే ఎవరో తెలుగాయన –

"మరేం ఫరవాలేదమ్మా! ఎక్కువగా నీళ్లు తాగలేదు. ఆమె బతుకుతుంది" అన్నాడు నమ్మకంగా.

★ ★ ★

ఆ సాయంత్రం పడుకుని లేచాక తల్లీ, తనే గదిలో ఉండగా –

"ఇంతకూ ఏమయ్యిందమ్మా?" అడిగాడు సుదర్శనం.

నదీ ప్రవాహాల్లో సడిగుండాలేర్పడేచోట ఆ అడుగున గోతులేర్పడు తాయట. అలాంటి గోతిలో ఆమె కాలు జారుంటుందని అందరూ అను కున్నారు. అది రూఢి చేయసుకునేందుకు సుదర్శనం ఆతృత పడుతున్నాడు.

అతడు రెండో ప్రశ్న వేస్తుంటే శకుంతల అక్కడికొచ్చేసింది.

"ఎందుకలా పదే పదే ఆవిణ్ణలా రొక్కిస్తారూ? ఏదో అయ్యింది. ఆవిడ దక్కింది కదా? ఇంక ఆ విషయం మరిచిపొండి" అంటూ అంటూ భర్తని మందలించింది.

అప్పుడు కూడా సుభద్రమ్మ జవాబివ్వలేదు.

సుదర్శనం మరో ప్రశ్న వెయ్యలేదు. ★

(రచన సచిత్ర మాసపత్రిక: అక్టోబరు 1992)